

УДК 347(043.2)

DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.5.01>**Сергій Вавженчук,***докт. юрид. наук, доцент,**професор кафедри трудового права та права соціального забезпечення
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ДЕЯКІ ОЗНАКИ ДОГОВОРУ ЯК ЮРИДИЧНОГО ФАКТУ ТА ДОГОВОРУ-ПРАВОВІДНОШЕННЯ

Стаття присвячена аналізу договору як багатогранного правового явища. Окрема увага приділяється виявленню та дослідженню ознак договору як правовідношення та договору як юридичного факту через призму науково-методологічного аналізу.

Ключові слова: договір, правочин, юридичний факт, договірне правовідношення.

Постановка проблеми. Історично склалися так, що термін «договір» почали використовувати в багатьох значеннях. У цивілістичній науці думки вчених щодо необхідності існування багатозначної категорії договору розділилися. Плеяда вчених, з огляду на це, вказують, що договір як юридичний факт виступає підставою виникнення договору як правовідношення. З такої позиції поняття «договір» одночасно відображає такі поняття: «договір як юридичний факт» та «договір як правовідношення». Зокрема, О. С. Іоффе вважав за необхідне дослідити договір саме як юридичний факт та як правовідношення для того, щоб зрозуміти суть договору. На думку згаданого науковця, хибним є визначати зміст договору, вказуючи як на його умови, так і на права та обов'язки, що впливають із нього, оскільки при цьому має місце змішання договору як юридичного факту з договірним зобов'язанням. Хоча слід зазначити, що О. С. Іоффе визнавав договір як угоду двох або декількох осіб щодо виникнення, зміни, припинення цивільних правовідносин [1, с. 26].

Прихильником позиції багатозначності договору виступав М. Д. Єгоров. На його думку, під договором слід розуміти і юридичний факт, який лежить в основі зобов'язання, і саме договірне зобов'язання, і документи, в яких закріплений факт встановлення зобов'язального правовідношення [2, с. 428]. Тобто, автор терміном «договір» окреслював три поняття (договір – юридичний факт, договір – зобов'язання, договір – документ). Вказане спричинене тим, що згадані поняття перебувають у тісному, нерозривному зв'язку між собою.

Була висунута і протилежна точка зору щодо питання, яке розглядається. Деякі вчені вважають за необхідне не виділяти ознаку договору у вигляді його багатозначності. Серед них – О. О. Красавчіков, який

зазначав, що під єдиним терміном «договір» розуміється два різних поняття: договір як юридичний факт і договір як форма існування правовідношення. Аналізуючи вказану проблематику, О. О. Красавчіков доходить висновку, з яким важко не погодитися, про те, що таке розуміння одного і того ж терміна призводить до утруднень в теорії і практиці застосування цивільно-правового договору [3, с. 117].

У цьому ключі не можливо не згадати окрему думку Р. О. Халфіної. Вона заперечувала проти того, що договір є взаємною угодою і що договір – це згода сторін, спрямована на виникнення, зміну та припинення правовідношення, і наполягала, що в поняття «договір», крім погодження волі двох чи кількох осіб, також мають бути включені їхні взаємні права та обов'язки [4, с. 50]. При цьому увага звертається на те, що права і обов'язки, які покладені на кожну зі сторін, різні, але повинні бути взаємно погоджені та у своїй сукупності давати єдиний правовий результат [4, с. 50]. Не важко помітити, що таке твердження має усі ознаки наукової концепції, за якою договір розуміється як правовідношення. Річ у тому, що саме договірне правовідношення у будь-якому разі передбачає пряму або непряму кореляцію прав та обов'язків. Така кореляція не ставиться в залежність від того або іншого юридичного факту, що може бути підставою виникнення договірного правовідношення. Однак юридичний факт у чистому вигляді є фактичною підставою для виникнення такого правовідношення у сукупності з нормативною підставою (відповідною нормою права).

Як наслідок, різноманітність поглядів щодо розуміння правової природи договору через призму договору як правовідношення та договору як юридичного факту вказують на гостру необхідність її теоретичного дослідження.

Аналіз останніх досліджень. З наведеного випливає, що договір як юридичний факт та договір як правовідношення досліджувала низка науковців, зокрема такі правники, як О. О. Красавчіков, Р. Й. Халфіна, О. С. Гоффе, М. Д. Єгоров та ін.

Мета цієї статті полягає в тому, щоб з огляду на доктринальні підходи окреслити основні ознаки договору як правовідношення та договору як юридичного факту.

Виклад основного матеріалу. Враховуючи низку протилежних, а подеколи взаємовиключних думок щодо розглядуваного питання, вважаємо за необхідне визначити ознаки договору як правовідношення та договору як юридичного факту через призму науково-методологічного аналізу.

Договору-правовідношенню притаманні такі основні ознаки. Насамперед договір-правовідношення являє собою самостійний юридичний регулятивний зв'язок відносного типу. При цьому варто мати на увазі, що договір-правовідношення не включає в свою структуру суб'єктивне право на захист та право на превентивну охорону так званих «договірних» прав, тобто суб'єктивних прав, що випливають із договірного відношення.

До другої ознаки слід віднести те, що *правова норма є альтернативною підставою виникнення, зміни, припинення договору-правовідношення*. Тобто виникнення, зміна, припинення договірного правовідношення може й не ґрунтуватися на нормі права, але при цьому не порушувати юридичної заборони. У такому розумінні сторони договору встановлюють на свій розсуд правила поведінки по відношенню до предмета договору, а законодавець визнає вказану модель відношення. Одразу підкреслимо, що у цьому випадку не береться до уваги класичний причинно-наслідковий зв'язок, що існує між нормою права і договірним правовідношенням.

Третя ознака проявляється у тому, що *договір-правовідношення існує поза сферою превентивної охорони та порушення суб'єктивного договірного права та охоронюваного законом інтересу*. Тобто договір-правовідношення перебуває поза відносинами превентивної охорони та захисними правовідносинами.

Четверта ознака окреслює те, що *договірне правовідношення вирізняється своєю індивідуалізацією суб'єктів та персоніфікацією їхніх прав та обов'язків*. Це завжди конкретні відносини визначених сторін (наприклад, фізичних або юридичних осіб). Контрагенти у договорі є відомими для сторін та їх чітко можна визначити у цивільному обороті. Вони наділені ознаками, які

їх виокремлюють з-поміж інших суб'єктів, зокрема такими, як: прізвище, ім'я, якщо це фізична особа, або найменування (назва), якщо це юридична особа, правосуб'єктність і т. п. Саме ознака персоніфікації може і не виокремлюватися в інших групах правового регулювання суспільних відносин, зокрема, коли йдеться про об'єктивні права та застосування правової формули «всі разом та кожний окремо».

П'ята ознака фокусує увагу на формальній рівності сторін договору-правовідношення. *Формальна рівність сторін* цивільного договору-правовідношення проявляється у тому, що у ньому відсутній владний вплив або підпорядкування однієї сторони іншій. Так, М. І. Брагінський, В. В. Вітрянський зазначили, що наявність між сторонами відносин влади та підпорядкування взагалі виключає можливість існування конструкції договору як такого [5, с. 18]. Тобто на законодавчому рівні гарантується рівний обсяг прав та обов'язків контрагентам договору, у тому числі рівне право на захист порушеного суб'єктивного права, що випливає з договору. За загальним правилом акцептанта та оферента наділені можливістю обрати контрагента за договором із числа наявних. Якщо йдеться про укладення договору з монополістом, законодавець в імперативній формі урівнює сторони договору шляхом встановлення імперативних норм-гарантій більш слабкої сторони. Вказана ознака проявляється й у праві сторони договору відмовитися від договору або розірвати його на умовах, визначених законом або договором. Заради справедливості варто зазначити, що ознака формальної рівності щільно межує з ознакою свободи договору.

Шостою ознакою є *спосіб встановлення змісту договору-правовідношення*. Так, М. І. Брагінський правильно зазначив, що якщо договір-правочин відрізняється за своєю природою низкою конститутивних ознак від інших підстав виникнення зобов'язань, то правовідношення, що породжене договорами, може збігатися у всіх своїх елементах, включаючи права та обов'язки сторін, з тим, що породжувалося іншою вказаною у законі підставою [5, с. 15]. Тобто зміст договірного правовідношення, по суті, не відрізняється від змісту іншого цивільного правовідношення. У цьому контексті цікавою є теза А. Д. Корецького, який відзначив, що зміст – це елемент, що притаманний усім без винятку процесам, які відбуваються у суспільстві, і тому не може розглядатися як специфічний елемент будь-якого одного з них [6, с. 27]. Таким чином, зміст договору-правовідношення становлять суб'єктивні договірні пра-

ва та обов'язки, подібні до захисного або кондикційного правовідношення. Сторони у договірному правовідношенні так само, як й у захисному або кондикційному відношеннях, обопільно пов'язані суб'єктивними правами та обов'язками, хоча вказані зобов'язання абсолютно різні за характером, правовою метою, правовою природою. Інакше кажучи, в окреслених правовідносинах, як правило, праву однієї сторони кореспондує обов'язок іншої та навпаки (зараз не будемо брати до уваги особливості секундарних правовідносин, адже вони абсолютно не схожі на класичні цивільні правовідносини та потребують окремого глибокого висвітлення). У ряді випадків як у договірних, так і в захисних, кондикційних правовідносинах може мати місце непряма кореляція суб'єктивних прав та обов'язків. Наявність суб'єктивного права вимоги дозволяє задовольнити інтерес однієї сторони цивільного правовідношення за рахунок поведінки іншої. Також зауважимо, що у більшості договірних відносин кожний з їх учасників одночасно наділений не лише правом, але й обов'язком.

Договір-правовідношення характеризується *свободою волі сторін*, що є сьомою ознакою. У договорі через здійснене волевиявлення виражається воля його сторін. І. О. Покровський у цьому контексті зазначив, що рушійною силою кожного договору є домовленість сторін, тобто їхня воля [7, с. 245]. Крім цього, юридичні наслідки автор теж пов'язував із вольовим аспектом. Так, на думку І. О. Покровського, юридичні наслідки договору принципово наступають саме тому, що їх бажали автори договору [7, с. 245]. Виникненню договірному правовідношення передувє процес проходження його через свідомість та волю контрагентів. Як наслідок, договір-правовідношення формується вільно, без зовнішнього примусу. Саме тому договірне правовідношення не може автоматично та самостійно з'явитися, функціонувати у правовому просторі без наявності вільного волевиявлення його учасників.

Стабільність договору-правовідношення – восьма ознака договору-правовідношення. Стабільність договору-правовідношення забезпечується мірами примусу. Відповідний примус у договірному праві наділений ознакою обмеження волі особи. З цього приводу В. Д. Ардашкін підкреслив, що примусовий характер мір правового впливу проявляється у тому, що придушується власна воля суб'єкта і він вимушений проти своєї волі здійснювати нав'язаний варіант поведінки, що вказаний у правовій нормі [8, с. 4]. Тобто у такому випадку у суб'єкта відсутній

вільний вибір варіанту поведінки. З цього приводу цікавою є позиція Г. Я. Стоякіна, який під примусом розумів спосіб впливу процесуального характеру, реалізацією процесуального обов'язку досягається мета поновлення порушеного матеріального права або припинення дій, що посягають на це право [9, с. 10]. Також він підкреслив, що примус у цивільному, а отже й договірному, праві досягає мети захисту суб'єктивного права та правопорядку не шляхом їх прямого відновлення (відновити суб'єктивне право можливо лише шляхом реалізації майнових та немайнових санкцій), а шляхом забезпечення виконання покладених на суб'єктів правовідношення обов'язків [10, с. 52].

Як наслідок, у договірному праві примус можливо реалізувати в межах охоронних правовідносин (превентивно-охоронних правовідносин, захисних правовідносин, відносин, пов'язаних з договірною відповідальністю). Якщо має місце договірне (регулятивне) правовідношення, паралельно, як правило, існує превентивне охоронюване правовідношення між цими ж суб'єктами, що покликане забезпечити належну реалізацію першого. Крім цього, охоронне правовідношення має місце й у тому разі, коли відбулося порушення умов договору одним із контрагентів. Якщо договірне зобов'язання не буде виконане або буде виконане неналежним чином, то держава через застосування публічно-правового механізму примусу забезпечує його виконання у разі звернення особи до її компетентних (уповноважених) органів або осіб.

За допомогою примусу у договірному праві забезпечується не лише захист суб'єктивних цивільних прав, що ґрунтуються на договорі, але і їх превентивна охорона. У цьому й простежується правовий зв'язок примусу, охоронного правовідношення та договірного (регулятивного) правовідношення. Їх виникнення ставиться у залежність від наявності охоронної норми права, правопорушення або виникнення явної загрози такого.

При цьому слід зазначити, що не всі суспільні відносини охороняються державою. Держава не зацікавлена у здійсненні правового регулювання та охороні всіх без винятку суспільних відносин, тому що це призвело б до значного обтяження та ускладнення взаємовідносин між особами, майнового обороту. Однак вона здійснює нагляд за ключовими групами суспільних відносин, забезпечуючи у такий спосіб законність і правопорядок, а також необхідний баланс правового регулювання.

Натомість договору як юридичному факту властиві такі ключові ознаки.

По-перше, у договорі *дії сторін спрямовані на досягнення конкретних наслідків*, що мають цивільно-правовий характер. Це може бути: встановлення, зміна або припинення суб'єктивних цивільних прав та обов'язків однієї чи всіх сторін договору. Наведена ознака в цивілістичній науці розглядається науковцями як основна. Саме завдяки згаданій ознаці існує можливість виокремити цивільно-правовий договір з інших договірних форм, які використовуються різними галузями права.

По-друге, базисом договору виступає *воля його контрагентів*. Більше того, воля має бути не в однієї сторони, а у всіх контрагентів договору. Важливий і той факт, що волевиявлення, яке ґрунтується на волі сторін, за своїм змістом має збігатися. Як наслідок, воля є підставою виникнення договірного правовідношення. Крім цього, воля контрагентів визначає характер договірного правовідношення. Говорячи про вказану ознаку договору-правочину, неможливо не згадати, що правники постійно піднімають питання щодо необхідності виділення двох елементів – волі та волевиявлення. Безумовно, розуміння необхідності виділення вказаних елементів та розуміння їх співвідношення впливає на формування підстав недійсності правочину, різновидом якого, як відомо, є договір. Як наслідок, у юридичній літературі сформувався три теорії, що були узагальнені Н. В. Рабінович [11, с. 6] та підтримані І. В. Брагінським [12, с. 168-169]. Першою теорією, на яку варто звернути увагу, є теорія «*волі*», за якою, якщо волю можливо розпізнати, а її сенс можливо надалі встановити, у разі виникнення спору необхідно враховувати саме волю [13, с. 8-9; 12, с. 168-169]. До другої належить теорія «*волевиявлення*». Її прихильники вважають, що якщо воля не була належним чином проявлена суб'єктом, то відсутні будь-які підстави для того, щоб говорити про її зміст [14, с. 22; 12, с. 168-169; 11, с. 6]. На підтримку вказаної теорії можна навести й те, що свобода договору як нормативний принцип, зображений у ст. 3 ЦК України, виражається через саме волевиявлення. При цьому не зрозуміло, чому Н. В. Рабінович та І. В. Брагінський серед прихильників вказаної теорії не вказали М. М. Агаркова. На їхню думку, вказаний науковець відстоював теорію «*єдності волі та волевиявлення*», із чим важко погодитися, виходячи із такого. М. М. Агарков з цього приводу підкреслював, що не є юридичною дією внутрішній стан людини, що не отримав волевиявлення назовні [15, с. 343]. Більше того, він зауважив, що для наявності правочину досить, щоб волевиявлення об'єктивно було спрямоване на встановлення, зміну або припинення правовідношення, тобто щоб можливо було дійти висновку про саме такий сенс вчиненої

дії. Не вимагається, щоб діюча особа усвідомлювала, що вона здійснює виявлення волі, тим більше виявлення волі, спрямоване на відповідний юридичний ефект [15, с. 346].

Теорія «*єдності волі та волевиявлення*». Її прихильники небезпідставно вважають, що воля і волевиявлення мають збігатися у їх єдності [11, с. 6; 12, с. 168-169; 3, с. 96; 16, с. 222-223]. З цього приводу видається слушною думка В. О. Рясенцева, згідно з якою правочин («*делка*») являє собою єдність суб'єктивного елемента – волі – та об'єктивного елемента – виявлення волі [17, с. 195]. Такої ж думки дотримувався й І. В. Брагінський, який, крім іншого, підкреслив, що неможливо приєднатися ні до теорії волі, ні до теорії волевиявлення, оскільки, виходячи із вихідних позицій кожної з них, пріоритети можуть бути закресленими у разі певних умов або у всіх випадках у разі розгляду конкретної справи [12, с. 172-173].

У цьому контексті, спираючись на аналіз німецької доктрини, виділяють зовнішній та внутрішній елементи волевиявлення, які розкривають таким чином [18].

Зовнішній елемент волевиявлення – це вираз волі учасника цивільних відносин, якому притаманне: 1) спрямованість на досягнення правового результату (наприклад, на укладення конкретного договору); 2) помітність для учасників договірних відносин. Тобто в другому випадку учасники договірних відносин об'єктивно мають можливість ідентифікувати та оцінити поведінку особи, що виражає волевиявлення на укладення договору. За цих обставин важливим є те, щоб контрагент правильно, безпомилково зрозумів та оцінив поведінку іншого контрагента за договором як вираз конкретної волі.

Внутрішній елемент волевиявлення. Термін система внутрішнього елемента волевиявлення складається з двох рівнів. На першому рівні знаходиться термін «суб'єктивне відношення сторони договору до дії». На другому рівні перебувають: 1) воля до дії; 2) усвідомлення волевиявлення; 3) воля на укладення, зміну або припинення договору. Термін «суб'єктивне відношення сторони договору до дії» є родовим по відношенню до термінів, що знаходяться на другому рівні.

Воля до дії проявляється в усвідомленні стороною договору фактичної дії. Усвідомлення стороною договору фактичної дії є складником дійсного волевиявлення під час укладення, зміни або припинення договору. Річ у тому, що таке усвідомлення стороною договору фактичної дії вказує на керованість своєю дією [18].

Усвідомлення волевиявлення. Особа, здійснюючи волевиявлення, спрямоване на укла-

дення договору, має усвідомлювати, що у неї є дійсний намір на укладення, зміну або припинення такого договору. У цьому разі, якщо особа не намагалася укласти, змінити, припинити договір, але вчинила дію, яка сприймається іншими учасниками¹ цивільного обороту як, наприклад, оферта або акцепт тощо, волевиявлення на укладення, зміну або припинення договору вважається таким, що не виникло. Вказана точка зору в науці цивільного права піддається критиці з огляду на те, що для виникнення в особи волевиявлення необхідним є лише усвідомлення особою, що здійснює дію, правових наслідків такої дії. З огляду на це, прихильники такої позиції схильні вважати, що усвідомлення волевиявлення неможливо вважати необхідною умовою виникнення волевиявлення [18].

Воля на укладення, зміну або припинення договору – це воля, що відображає намір укласти, змінити або припинити договір та виражається через відповідне волевиявлення особи [18]. Особа усвідомлює те, що вона укладає, змінює, припиняє конкретно визначений договір, природу договору, права та обов'язки такого договору, якості та властивості речі, які значно впливають на її цінність, цільове призначення речі, та вчиняє відповідну дію. Втім, якщо особа помиляється щодо обставин, які не мають істотного значення (прикладом, описка строку, терміну, ціни тощо), це не впливає на дійсність волевиявлення. У цьому разі слід врахувати норми ст. 229 «Правові наслідки правочину, який вчинено під впливом помилки» ЦК України. Враховуючи положення ч. 1 ст. 229 ЦК України, правочин може бути визнаний судом недійсним у разі, якщо обставини, з приводу яких особа, яка вчинила правочин, помилилася, мають істотне значення. Поряд із цим законодавець зафіксував істотне значення таких обставин. Так, відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 229 ЦК України істотне значення має помилка щодо природи правочину, прав та обов'язків сторін, таких властивостей і якостей речі, які значно знижують її цінність або можливість використання за цільовим призначенням.

Висновки

Безумовно, щойно наведені аргументи та міркування не вичерпують всієї повноти проблематики правової природи договору. Однак автор ставив за мету не стільки дати цілісну і всебічну характеристику договору-право-

відношення та договору-юридичного факту, скільки визначити їхні ключові їх ознаки та, як наслідок, показати багатогранність договору, звернути увагу на гострі проблеми в цьому сегменті та окреслити їх функціональний генезис, що забезпечить основу для формування відповідного правозастосування та регламентації договірних правовідносин.

Список використаних джерел:

1. Иоффе О.С. Обязательственное право. Москва : Юрид. лит., 1975. 880 с.
2. Гражданское право / под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. Санкт-Петербург : Теис, 1996. 550 с.
3. Красавчиков О.А. Юридические факты в советском гражданском праве. Москва : Госюриздат, 1958. 182 с.
4. Халфина Р.О. Значение и сущность договора в советском социалистическом гражданском праве. Москва : Изд-во АН СССР, 1952. 478 с.
5. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право: Общие положения. Москва: «Статут», 1997. 681 с.
6. Корецкий А.Д. Теоретико-правовые основы учения о договоре. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2001. 211 с.
7. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права. Москва : Статут, 1998. 353 с.
8. Ардашкин В.Д. Меры защиты (пресечения) в советском административном праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Томск, 1968. 17 с.
9. Стоякин Г.Я. Меры защиты в советском гражданском праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Свердловск, 1973. 21 с.
10. Стоякин Г.Я. Меры защиты в советском гражданском праве : дис. ... канд. юрид. наук. Свердловск, 1973. 197 с.
11. Рабинович Н.В. Недействительность сделок и ее последствия. Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1960. 171 с.
12. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга первая. Общих положения. Москва : Статут, 2001. 848 с.
13. Шахматов В.П. Основные проблемы теории сделок по советскому гражданскому праву : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Свердловск, 1951. 15 с.
14. Новицкий И.Б. Сделки. Исковая давность. Москва : Госюриздат, 1954. 248 с.
15. Агарков М.М. Избранные труды по гражданскому праву. Москва : Центр ЮрИнфоР, 2002. Т.2. 451 с.
16. Иоффе О.С. Советское гражданское право (Курс лекций): Общая часть. Право собственности. Общее учение об обязательствах. Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1958. 511 с.
17. Советское гражданское право / отв. ред. В.А. Рясенцев. Москва : Юрид. лит., 1975. Т.1. 558 с.
18. Как изучают право немецкие юристы. URL: <http://shkolaprava.eu/stati/34-kak-izuchajut-pravo-nemeckie-juristy> (дата звернення: 14.04.2019).

¹ Сприйняття іншими учасниками, у цьому випадку зазвичай розуміється як те, що вони мали підстави поклатися на власне суб'єктивне сприйняття того, що дійсне волевиявлення такої особи має місце.

Статья посвящена анализу договора как многогранного правового явления. Отдельное внимание уделяется выявлению и исследованию признаков договора как правоотношения и договора как юридического факта сквозь призму научно-методологического анализа.

Ключевые слова: договор, сделка, юридический факт, договорное правоотношение.

The article is devoted to the analysis of the contract as a multifaceted legal phenomenon. Special attention is paid to revealing and exploring the features of the contract as a legal relationship and contract as a legal fact through the prism of scientific and methodological analysis.

Key words: contract, legal fact, contractual relationship.

